



Ruzim MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəli ötən sayımızda)

İKİNCİ YAZI

“Ölülər” və din məsələsi yeni metodoloji dəyərlər prizmasında

Uzun müddət ədəbiyyatşünaslığda şairin bu mövqeyindən az bəhs edildiyini vurğulayan T.Salamoğlu Sabiri milli şüuru və düşüncəni oyatmaq amilini şairin sənət konsepsiyası adlandıraraq yazır: “Milli birliyə, oyanışa, tərəqqiyə mane olan hər cür qüsurulara, özünü dərk edərək vətəndaş kimi formalaşmağa, vətənin və millətin taleyi ilə bağlı düşünməyə mane olan hər cür əxlaqi və mənəvi naqisliyə qarşı kəskin tənqidi münasibət Sabir satirasının həqiqi milli məzmununu yaradır”.

Ədəbiyyatşünas alimin qənaətinə görə, Sabir satirasında cəmiyyətdə gedən proseslər mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri, müsbət və mənfi tərəfləri ilə əks olunur. Bu mənada, doğrudan da, şairin “satirası maarifçi dünyagörüşünün ifadəsi olaraq öz üzərinə milli şüurun formalaşdırılması funksiyasını götürür”. Bu funksiya isə öz növbəsində Sabirin satiralarında “cəmiyyətin bütün təbəqə və zümrələrinin həyatının bədi təhlil predmetinə çevrilməsini qaçılmaz edir”.

Sabirin milli tərəqqi mövzusunda yazdığı satirlərdən bəhs edən T.Salamoğlu təəddüd etmədən qeyd edir ki, “cəmiyyətin sıçrayışlar (inqilablar) yolu ilə deyil, təkamül yolu ilə tərəqqi edəcəyi, millətin məhz bu yolla “millətlər çində öz imzası”nı təsdiq edib biləcəyinə inan Sabirin estetik idealının aparıcı xəttini təşkil edir. Tədqiqatçının “Sabir satirada inqilab yaratmışdı. Lakin bu, “inqilab uğrunda satira” deyildi. Sabir satirasında inqilaba çağırış ideyası yox idi və o, kütləni inqilabi mübarizəyə səsləndirdi. Sabir şüurda inqilabdan danışırdı. O, mənsub olduğu millətin sosial şüurunun oyanması, insanın özünü və millətini, milli varlığını dərk etməsi, vətəndaş kimi yetişməsi uğrunda mübarizə və mücadilə yolunu seçmişdi” konsepsiyası, ola bilsin ki, müasir ədəbiyyatşünaslıq və bezi sabirşünaslar tərəfindən birmənalı qarşılanmasın, müəyyən iradlar söylənilsin, ancaq inanmıram ki, bu fikirlər T.Salamoğlunun Sabirin yaradıcılığına “milli tərəqqi, azad vətəndaş cəmiyyəti uğrunda mübarizə xarakterli daşıyan” konsepsiyaya prizmasından baxısına xələl gətirə bilsin. Çünki bu konsepsiya şairin əsərlərinə yeni elmi baxışın ifadəsi kimi özünü doğrultmaqdadır. Yeri düşmüşkən, onu da

“İZM”LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

(Təyyar Salamoğlunun tədqiqatları əsasında)

qeyd etmək lazımdır ki, böyük şairimizin inqilabi mövzulardan bəhs edən satiraları da mövcuddur. Ancaq bu ona əsas vermək ki, Sabir inqilabçı şair kimi təqdim edilsin. Fikrimizə, elə bu satiraların əsas möğzini məhz, xalqı cəhəlt əsarətindən qurtarmaq, hürriyyətə yetişmək, azadlığa çıxmaq, azad cəmiyyət yaratmaq motivləri təşkil edir.

T.Salamoğlu kitabda mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Sabir irsinin elmi-nəzəri və metodoloji dəyərləndirilməsi məsələsinə də toxunmuş, şairin ədəbi irsinin öyrənilməsinə və qiymətləndirilməsinə diqqətli baxılışla elmi-nəzəri fikirlərə münasibət bildirmişdir. O, Sabir ədəbi irsindən ətraflı söhbət açan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Ə.Yurdseverin şair haqqında mülahizələrinin xüsusilə təqdir edir. Onun “Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatında yeri” araşdırmasını xüsusilə vurğulayan T.Salamoğlu bu elmi mülahizələri böyük satirik haqqında bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığının mövqeyi kimi qəbul edir.

Xüsusilə, alim mühacirət ədəbiyyatşünaslığı nümayəndələrinin mövqeyini böyük şairin “bolşevik şair olaraq təqdim edilməsi”nə güclü bir etiraz ruhu olduğuna görə təqdir edir. O, Ə.Yurdseverin kitabındakı “Sabir türkdüdü. Sabir Qərb mədəniyyətinin heyranıdır. Sabir xalqıdır. Sabir həqiqi bir müsəlmandır. Sabir rusçuluğa və rus hökumətinə düşməndir. İstə Sabirin gerçək xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir. Sovet bolşevik yazarlarının Sabiri təhrif edərək başqa şəkildə göstərmələri, böyük şairimizin yüksək və əziz xatirəsinə xəyanət və həqarətdən başqa bir mənə ifadə etməz” mülahizələri sovet ədəbiyyatşünaslığında Sabirin fəaliyyətinə sinfi don geydirməyə çalışanlara tutarlı cavab olduğunu vurğulayaraq yazır: “Şairin satirik tiplərinə verilən ədəbiyyatşünaslıq yozumlarında bu tendensiya bu və ya digər şəkildə indi də qalmaqdadır. Lakin mühacirət ədəbiyyatşünaslığı məsələyə tamamilə fərqli kontekstdə yanaşır və sübut edir ki, Sabir fəhlə-kapitalist, kəndli-mülkədar münasibətlərinin sinfi ziddiyyətlər kontekstində yox, milli həyat məsələləri kontekstində götürür və məhz bu zəmində ona bədii həll verir. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Sabir yaradıcılığına bütün millətlərdən olan işçi təbəqəsinin bir bayraq altında birləşməsi ideyasının təbliği kimi yanaşmanı qətiyyətlə rədd edir”.

Ədəbiyyatşünaslıqda Sabir ədəbi məktəbi və bu məktəbin davamçılarının yaradıcılığı haqqında çox söhbət açılmışdır. Təyyar Salamoğlu bu mövzuda yazan tədqiqatçıların (xüsusilə A.Əfəndiyev) Sabir ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığında böyük sənətkarın ədəbiyyata gətirdiyi mövzuların necə yer tutması, onlara verilən sabirənə həll, satirik ifadə üsulları arasındakı yaxınlıq, klassik şeir ənənələrindən bəhrələnmədəki oxşarlıqlar və s. məsələlərə öz münasibətini bildirmiş, demək olar ki, əksər elmi nəticələri təqdir etmişdir.

II HİSSƏ

MAARİFÇİ REALİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI VƏ İDEALİST DÜNYAGÖRÜŞÜ Birinci yazı

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ilk hekayələri və dramaturgiyası Salamoğlu tədqiqatlarında

Kitabın “Maarifçi realizm ədəbi cərəyanı” adlanan ikinci bölməsində tarixi inkişaf yolu keçmiş bu cərəyanın XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri mərhələsində söhbət açılır. Tədqiqatda N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, S.M.Qənizadə, İ.Musabəyov və başqalarının yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirilir, onların ədəbiyyat tariximizdə tutduqları yer bir daha təhlildən keçirilir. Ədəbiyyatşünas alim maarifçi realizmin tanınmış nümayəndələrinin hesab olunan Ə.Haqverdiyevin bədii fəaliyyətinə fərqli mövqedən yanaşaraq ədəbin “yaradıcılıq yolunu bütövlükdə maarifçi realist sənət nümunəsi kimi qiymətləndirməyi” doğru hesab etmir. O, Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığının ikinci dövründə həyatı realist inikas prinsiplərində əsaslı dəyişmə olduğunu, maarifçi-realizmdən tənqidi realizmə keçid prosesinin baş verməsi prinsipini dəstəkləyir və əvvəlki tədqiqatlarda kifayət qədər əsaslı fikirlər söyləndiyini vurğulayaraq prof. M.Məmmədovun “1907-ci ilin yanvarından etibarən ədəbin “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan nəsr əsərlərinin mövzu və ideya məzmununda da, forma və üslubunda da əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri yaranır. Tənqidi realizm ədəbin əsas yaradıcılıq metoduna çevrilir” mülahizələrini ədəbiyyatşünaslığın ümumiləşdirilmiş qənaəti kimi qəbul edir.

T.Salamoğlu tədqiqatlarında ədəbin “Ata və oğul” hekayəsinin maarifçi realist cərəyanının tələbləri çərçivəsində təhlilinə münasibət bildirərək göstərir ki, araşdırmalarda əsərin “ideya-məzmunu və əsas pafosu etibarilə əxlaqi-didaktik hekayənin tələblərinə cavab verməsi”, “real, həyatı” “xalis maarifçi” məzmununa malik olduğu onda hər hansı şübhə yeri qoymur. Lakin tədqiqatçı gəlinən bu qənaətləri haqlı hesab etməklə yanaşı, eyni zamanda, hekayədəki dini dünyagörüşünə münasibətdə təhriflər yox verildiyini göstərərək yazır: “Bu istiqamətdə aparılan təhlillər nə qədər razılıq doğursa da, realizmin bu tipində dini dünyagörüşünün iştirakının mahiyyətinin təhrif olunması, “Ata və oğul”un dini məzmun baxımından obyektiv təhlilə cəlb edilməməsi mübahisələr doğurur və əsərə həm ideya- məzmun, həm də sjet- struktur və obraz tipologiyası baxımından yeni baxış zərurətə çevirir”.

Hekayənin dini məzmun baxımından obyektiv təhlil edilməsi məsələsinin labud olduğunu vurğulayan müəllif həmkarlarının “maarifçi realizmdə dini dünyagörüşünə yer varmı? Ədəbiyyatşünaslığımızın bu problemlə bağlı elmi qənaəti nədən ibarətdir?” verəcəkləri suallara ilkin olaraq professor Y.Qarayevin mövcud dövrdə maarifçi realist ədəbiyyatda dini

dünyagörüşünün müsbət planı iştirakı qənaətlərini xatırladır: “XIX əsrin son rübünün maarifçiləri Ağilla yanaş, həm də Allahı qəbul edir, köməyə çağırır, dini fanatizmə qarşı mübarizədə dinin özünün ən müqəddəs silahı ilə - Quranla da silahlanırlar...Həmçinin, daha sonra ki dövrdə - XX əsrin maarifçiliyi də dini tərbiyəni, ümumiyyətlə, tərbiyənin tərkib hissəsi kimi qəbul və təsdiq edir”.

Ədəbiyyatşünaslığın sovet icologiyasının birbaşa təsiri ilə maarifçi realistlərin məsələlərə dini dünyagörüşdən çıxış edərək bədii həll verməsi, eləcə də Azərbaycan maarifçilərinin “ictimai məsələlərin həllində idealist mövqedə durmaları”nı inkar etməsi ilə razılaşmayan T.Salamoğlu öz elmi müddəalarını bədii mətni, onu ideya-məzmun, sjet-struktur və obraz tipologiyası baxımından müasir tələblər baxımından təhlil olunması ilə bir daha möhkəmləndirir.

Alim Ə.Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsi üzərindəki müşahidələrinə əsaslanaraq yazır: “Ə.Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsi üzərindəki müşahidələrimiz müəllifin idealist dünyagörüşündən çıxış etdiyini, ictimai şüurun tərbiyəsində, cəmiyyətdə insanı normal vətəncəş kimi yetişdirməkdə Allahın müqəddəs kitabına, Şəriət hökmlərinə, Məhəmməd peyğəmbərin hadisələrinə aktiv rol verdiyini görürük. Ə.Haqverdiyev mətni dini dünyagörüşü mövqeyindən bədii həll verir və bu “həll”də dini dünyagörüşü heç bir halda “pərdə-tül” funksiyasında çıxış etmir”.

Ə.Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsini diqqətlə təhlil edən T.Salamoğlu belə qərarə gəlir ki, bədii mətnədə hadisələrin bütün inkişaf məntiqi dini inanc sistemində tabe tutulmuşdur. O, hekayənin əsas qəhrəmanları kimi təqdim olunan Hacı Xəlil və molla Mirzə Nəsim obrazlarından göstərib çarəkn vurğulayır ki, bu əsərdə Ə.Haqverdiyev “dini təhsil sistemində ciddi münasibət ortaya qoyur və Şəriət təhsil sisteminin bu formasını qəbul etdiyini göstərir. Alimin kitabda dini təhsilə bağlı söylədiyi maraqlı doğuran fikirlərdən biri də ədəbin mollaxana təhsilini bir təhsil forması kimi qəbul etməsi haqqında əzizdir. O yenə də bədii mətnədə cərəyan edən hadisələrə istinad edərək yazır: “Burada diqqət çəkən əsas cəhət odur ki, müəllif mollaxana təhsilini dünyəvi təhsillə dəyək ki, o zaman artıq inkişaf etməkdə və geniş yayılmaqda olan üsuli-cədid məktəbləri ilə üz-üzə qoyub, dini təhsili aşğalınar. Bir təhsil forması kimi onu qəbul edir”. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, ləhbuki, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının keçiç gəldiyi tarixi oldu sənətkarların həyatı öyrənilərkən və yaxud hansısa qəhrəmanın aldığı təhsildən danışıarkən mollaxana təhsilini aşğalınmış. Akademik İsa Həbibbəylini doğru qeyd etdiyi kimi, onun “nürütcə mahiyyətdən” söz açılmışdır”.

Professor T.Salamoğlu hekayəni müasir elmi düşünmə ilə təhlil edərkən qətiyyətlə bildirir ki, “Ə.Haqverdiyevin kamil insan, şəxsiyyət və vətəndaş düşüncəsində nulli və dini mənsubiyyət üz-üzə gəlmir, qarşı-qarşıya durmur, əksinə, bir-birini tamamlayır. Çünki müəllif islami dəyərlərdə həqiqi insanlığın və həqiqi yaşayışın təməl prinsipini görür”.

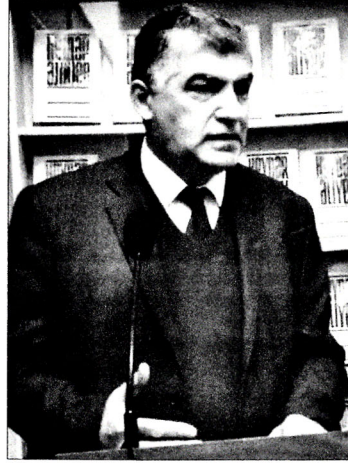
Əvvəli 8-ci səhifədə

İrəli sürdüyü prinsiplərin doğruluğunu sübut etmək üçün alim hekayədən çıxış edərək gəldiyi qənaət oxucularda da şübhə yaratmışdır. Kitabda oxuyuruq: "Müəllif Hacı Xəlil İslam dininin daşıyıcısı, həqiqi müsəlman kimi təsvir edir. Lakin Hacı Xəlilin dini inancı onu fanatizmə aparmır, dünya işlərindən uzaqlaşmağa sövq etmir...Hacı Xəlilin bütün varlığı ilə müsəlman olması onu həyatı işlərdən ayırır, əksinə, dinin təbliğ etdiyi halallıq, düzlük, xeyirxahlıq anlayışlarını düzgün başa düşərək, bu göstərişlərə əməl etməsi onu real həyatda nəhayətə qədər uzaqlaşdırır. Hacı Xəlilin sən nəfəsində oğlu Əkbərə vəsiyyətləri bu mənada xüsusi-səciyyəvillik qazanır: "Əvvəla, bala, bu gündən ömrünün axırınadək sən bunu heç xəyalından çıxarma ki, müsəlmansan. Quranın və peyğəmbərin şəriətinin hökmlərinə həmişə itaət elə və bilgilən ki, bu itaətin axirət ruyi-səfəliyindən səvay dünya xoşbəxtliyi də sənənlə olar və Allahın əli və kölgəsi heç vaxt sənə üstündən kəmə olmaz. Oğul, cavansan, cavanlığın səhv və xəfası olar, çalış xətə etmə. Əgər, xüdanəkərdə, səndən bir səhv baş versə, tövbə elə, həmişə səhv elə heç kəsə sənənlə nə diləndən, nə əlindən və nə də əməyindən ziyan dəyməsin. Bacar dünyada hamıya yaxşılıq elə, kömək istəyənlər və sənənlə pənahnı qaçanı heç nəümid qaytarma, çünki acizə, mərizə, yoxsulla kömək etmək cəlmək yaxşı əməllərin biridir". Bu vəsiyyətlərə münasibət bildiren professor yazır ki, mətndən də göründüyü kimi, "Hacı Xəlilin bütün vəsiyyətləri öz başlanğıcı Qurandan, İslam şəriətindən və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən götürür".

Kitabda Ə.Haqverdiyevin dramaturgiyasından ətraflı söhbət açılır. Alim bir sıra nüfuzlu ədəbiyyatşünasların ədəbin dramaturgiyası haqqında fikirlərini təhlil etmiş, onun yaradıcılığına maarifçi realizmin estetik prinsiplərinə, obrazların xarakterinə, mövzunun bədii həllinə sinfi münasibətlər mövqeyindən qiymət vermə tendensiyasının üstünlük təşkil etdiyini, bəzi məqamlarda isə xüsusilə Y.Qarayevin təhlillərində bilavasitə bədii əsər mətnindən çıxış etmək və əsərin ideya-estetik xüsusiyyətlərinə daha dərinə nüfuz meylini vurğulayır. Özünün fikrincə isə, Ə.Haqverdiyevin dramalarının təhlilində ədəbiyyatşünaslıqla polemika üçün iki məsələ kifayət qədər şərait yaradır. Bunlardan "birincisi, dramalarda dini dünyagörüşünün yeri, ikincisi isə, mülkədarlıq və onun taleyinin bədii əksi məsələsidir".

Ə.Haqverdiyevin dramalarında dini dünyagörüşünün yeri məsələsinə münasibət bildiren professor T.Salamoğlu yazır ki, "klassik irsin təhlilində dini dünyagörüşünün bədii ifadəsinin üzərindən tənqid, ən yaxşı halda, sükutla keçir, yaxud müəllifin bu nöqteyi-nəzəri ya tənqid olunur, ya da dünya-görüşünün məhdudluğu və ya ziddiyyəti kimi izah olunur. Bu mənada Ə.Haqverdiyevin dramaturgiyası da istisna deyil. Ə.Haqverdiyevin dramaturgiyasında (eləcə də ilk hekayələrində) dini dünyagörüşü onun maarifçi dünyagörüşünün tərkib hissəsi, əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir, lakin ədəbiyyatşünaslıq öz təhlillərində bu cəhəti ya nəzərə almır, ya da ona zamanın (daha doğrusu, siyasi rejimin) tələbinə uyğun yanaşma sərgiləyir". Məsələn bu gün də aktuallığını saxladığını vurğulayan alim təəssüflə bildirir ki, müstəqillik dövrü tədqiqatlarında da ədəbin dram əsərlərindəki dini dünyagörüşünün bədii ifadəsi hələ də tələb olunan səviyyədə şərh edilmir. T.Salamoğlu Ə.Haqverdiyevin dramaturgiyası haqqında yazılmış tədqiqatları diqqətlə təhlil edərək belə

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ



qənaətə gəlir ki, bu elmi işlərin əksəriyyətində ədəbin dramalarında dini dünyagörüşünün oynadığı mühüm və vacib amillər görməməzliyə qoyulur, "məsələlərə daha çox ümumi əxlaqi ideyalar, didaktika çərçivəsində öləri toxunmaqla üstündən keçilir, bəzən isə Haqverdiyevin "ateist sənətkar kimi çıxış etməsinə dair fikirlər səslənir". Bu cür fikirlərin müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığında özünə hələ də yer ala bilməsinə alim Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığına qeyri-ciddi elmi münasibət kimi dəyərləndirir və oxucuların ədəbin dramaturgiyasını düzgün dərk etməsinə daha da qəlizləşdirdiyini bildirir. Kitabda oxuyuruq: "Yeni çağdaş ədəbiyyatşünaslıq Haqverdiyevin dünyagörüşündə dini düşüncənin yeri məsələsinə nöinki aydınlıq gətirmir, hətta məsələni bir qədər də tündləşdirir və qəlizləşdirir. Halbuki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran vəzifə əsərdə dini dünyagörüşünün bədii ifadəsinə göz yummaq deyil, yaxud ateist mövqedən verilmiş şərhləri bir qədər də "tündləşdirmək, qəlizləşdirmək" deyil, bədii mətnə istinadla və bu gün müstəqilliyin bizə verdiyi imkanla yazıcı dünyagörüşünü bədii həqiqətə uyğun şəkildə şərh etmək, mövzunun ideya-estetik ifadəsində dini dünyagörüşünün yerini bərpa etməkdir".

Ə.Haqverdiyevin dram əsərlərini təhlil edərkən T.Salamoğlu yazıcı dünyagörüşünü həqiqətə uyğun şəkildə şərhini verə bilər. Alim qətiyyətlə yazır ki, "Haqverdiyevin ilk üç dramında müəllifin maarifçi dünyagörüşü həyata idealist baxışları ilə üzvi surətdə birləşir. Hər üç əsərdə ("Yeyərsən qaz atını...", "Dağlan tifaq", "Bəxtsiz cavan" - R.M.) mövzuya verilən bədii həllə maarifçi estetik prinsiplər əsasında, lakin maarifçi və dini dünyagörüşünün vəhdətində meydana çıxır. Əslində milli maarifçi ədəbiyyata şamil edildikdə sənətkarın maarifçi görüşləri ilə dini görüşlərini xüsusi şəkildə ayırmağa ehtiyac qalmır. Azərbaycan maarifçilərinin yaradıcılığında onlar bir-birini tamamlayan anlayışlardır". T.Salamoğlu bədii mətndən çıxış edərək israrla yazır ki, "müəllif (Ə.Haqverdiyev - R.M.) qələmə aldığı mövzulara İslam dünyagörüşü əsasında həll verir. İnsanlar həqiqi müsəlman kimi yaşamağa dəvət edilir. Ə.Haqverdiyev belə bir yaşayışın perspektivinə inanır və onu təbliğləndirir". Fikrimizcə, alimin gəldiyi bu qənaətlər ədəbiyyatşünaslıqda birmənalı qarşılanmayacaq, müəyyən diskussiya və polemikalara səbəb olacaqdır.

Hərçənd T.Salamoğlu gəldiyi qənaətləri yalnız nəzəri fikir kimi irəli sürmür, bədii mətndən gətirdiyi çoxsaylı nümunə və epizodlarla metodoloji cəhətdən əsaslandırır.

T.Salamoğlu qeyd edir ki, böyük ədəbin dramalarında polemikaya zəmin yaradan ikinci amil-mülkədarlıq və onun taleyinin bədii əksi məsələsi də İslam dəyərləri müstəvisində həllini tapır. O, yazır: "Ə.Haqverdiyev İslami etiqadlara ürəkəndə inanır və təsvir etdiyi hadisələrə və xarakterlərə bu kontekstdən yanaşır. "Dağlan tifaq"da hadisələrin inkişafı və obrazların taleyi İslami düşüncə ilə həll edilir".

Kitabda Ə.Haqverdiyevin "Dağlan tifaq" faciəsinin təhlilində geniş yer verilmişdir. T.Salamoğlu tədqiqatlarında faciədə mülkədarlığın taleyinin ölmə məhkumluğu barədə irəli sürülən tezisləri qəbul etmir. Onun fikrincə, Ə.Haqverdiyev bu "ailə dramı"ni sonadək əxlaqi müstəvidə davam etdirir, insanın öz həyat yolunda buraxdığı səhvlərin acı nəticələrinin bəhrəsini çəkəcəyini realist planda və inandırıcı şəkildə əks etdirə bilər. Prof. T.Salamoğlu müəllifin əsərdə qarşıya qoyduğu məqsədi düzgün qiymətləndirərək yazır: "Ə.Haqverdiyev mülkədarlığın faciəsinə əks etdirir, mülkədar Nəcəf bəyin və nəcəf bəy kimilərin faciəsinə əks etdirir. Bunlar başqa-başqa məsələlərdir. Ə.Haqverdiyev mülkədarlığın yaradığı maddi imkanların Nəcəf bəyin əxlaqında və dünyagörüşündəki naqisliklərə rəvac verdiyini təəssüf hissi ilə müşahidə edir. Məhz bu naqislikləri tənqid hədəfinə çevirir, onun yaradığı faciələri bədii təhlilin predmetinə çevirir".

Burjua münasibətləri sistemində milli və dini dünyagörüşünün sintezindən yaranan əxlaqımız və mənevəyyatımızın pozulmağa doğru getməsinin səbəblərindən söhbət açan ədəbiyyatşünas alim Ə.Haqverdiyevin dramaturgiyasının bütün incəliklərini vardiqdan sonra belə qənaətə gəlir ki, dramaturq bu prosesə qarşı mücadilə aparmış və öz ideyalarını həyata keçirmək üçün əsərlərində məsələlərə bədii don geyindirmişdir. Alim yazır ki, "Dağlan tifaq"da burjua münasibətlərinin yaradığı ağırlıq başlanğıc formasında təsvir edən müəllif bu münasibətlərin inkişaf etməkdə və bütöv cəmiyyəti sardıqı zamanda yaradığı metamorfəzalara "Bəxtsiz cavan"da güzgü tutur". Ona görə də T.Salamoğlu "tarixi proseslərin ədəbi ünvanda özünə hansı şəkildə yer etdiyini, tarixi həqiqətin bədii həqiqətə çevrilmə prosesindəki dəqiqliyin faizini müəyyənləşdirməyi" qarşısına məqsəd qoyur və feodal iqtisadi münasibətlər sistemində patriarxal qanunlarla yaşayan mülkədarlığı təmsil edən Nəcəf bəy və burjua iqtisadi münasibətləri sistemində burjua əxlaq qanunları ilə yaşayan mülkədarlığı təmsil edən Hacı Səməd ağa surətlərinin həyat tərzini, dünyagörüşünü və əxlaqi cəhətləri baxımından geniş təhlillər aparır. Alimin fikrincə, Ə.Haqverdiyev bu surətləri yaratmaqla zamanında baş verən ictimai prosesləri və bu proseslərin milli mənevəyyatımıza vurduğu zərbələri aydın duyurdu: "Bütün səhvləri ilə bərabər, Nəcəf bəyin aqibəti ona görə trəgizm doğurur ki, o bütün hərəkətlərində səmimidir. Onun həyatı hiylədən, yaldandan, məkrdən uzaqdır. Ancaq Hacı Səməd ağanın bütün həyatının və fəaliyyətinin mərkəzində

hiylə, yalan, məkr dayanır. Hacı Səməd ağanın əqidəsi, inamı (daha doğrusu, əqidəsizliyi və inamsızlığı) və fəaliyyəti milli varlığın öz tarixi xarakterindən uzaqlaşmağa olduğunu göstərir. Müəllif Hacı Səməd ağanı bu uzaqlaşmanın qarşısını almaq naminə sərt tənqidin hədəfi edir. Müəllifin ictimai proseslərin hərəkətinə və bu proseslərin milli mənevəyyata vurduğu zərbələri həssaslıqla müşahidə etdiyini görürük".

Dini inamını, eləcə tarixi varlığımızdan gələn insani sifətlərini itirən Hacı Səməd ağa obrazına qarşı Fərhad surətini yaratmasını ədəbiyyatşünaslıq tərifindən "Ə.Haqverdiyevin öz ictimai görüşlərində xeyli irəli getdiyini və "Bəxtsiz cavan"ın daha demokratik mövqedən çərçivəyə" iddialarına, "Müsbəti-Fəxrəddin" in maarifçi qəhrəmanı kimi, Fərhadın da əsərə "müəllifin ideya rəpu" kimi daxil olması mühakimələrinə qarşı professor T.Salamoğlu daha inandırıcı müddəalar irəli sürür. O, yazır: "Fikrimizcə, Fərhadın maarifçi qəhrəman xarakteri var, ancaq onun pyesə bilavasitə müəllif fikrinin daşıyıcısı kimi daxil olması əsərin bədii məntiqi ilə təsdiq olunmur. Çünki, Fərhad əsərə məhdud dünyagörüşü qəhrəman kimi daxil olur. Mülkədarlığa münasibətdə o, əvvəlcə islahatçı mövqedə dayanır. O, mülkədar-kəndli münasibətlərinin normal çərçivədə davamını arzulayır.

Mülkədar təsərrüfatlarında islahatın, daha təkmil vasitələrdən istifadənin zəruriliyini vurğulayır, arzu edir. Əmisi Hacı Səməd ağanı öz təsərrüfatında islahatçı görmək istəyir. Bu islahatçı mülkədar-kəndli münasibətlərinin liberallaşması kimi təəvvür edir. Onun düşüncəsində əmisi məhz belə bir mülkədardır - fikri hakimdir. Məhz, bu inamla o, kəndiləri öz təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək üçün əmisdən borc almağa istiqamətləndirir. Lakin kəndilərin ona verdiyi cavablar bir mülkədar-kimi Hacı Səməd ağa haqqında onun bütün təəvvürlərini dağıdır. Onun mülkədarlıq haqqında təəvvürləri feodal iqtisadi münasibətləri və patriarxal əxlaq qanununa əsaslanır. Onun qarşısında duran mülkədar isə burjuallaşma dövrünü yaşayır".

Ə.Haqverdiyevin bədii mətndə real həyat qanunlarından çıxış etdiyini vurğulayan ədəbiyyatşünas alim "Fərhad əsərə tarixi proseslərin məntiqi ilə daxil olur" qənaəti daha inandırıcı görünür. O, Fərhadı "XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya və başqa xarici ölkələrdə təhsil alıb vətəninə, millətinə xidmət arzusu ilə geri döndən ziyalıların ümumiləşdirilmiş obrazlarından biri" hesab edir. Alim Fərhadın dünyagörüşündəki məhdudluğun və onun özünə qəsd etməsinin təsəvvüf olmadığını bildirir: "Onun (Fərhadın - R.M.) dünyagörüşündəki məhdudluq, yaxud bu görüşlərlə real həyat arasındakı məsafə təbii təsir bağışlayır. Həyata, mübarizəyə hazır olmayan, kitablardan oxuduqları ilə həyatın realıqları arasındakı fərqi görə bilməyən on səkkiz yaşlı gimnazistın çıxış yolunu intiharda görməsi də təbii".

T.Salamoğlunun Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığı ilə bağlı yekun fikri belədir ki, ədəb bütün əsərlərində millətin özünü dərk etməsi üçün milli cəmiyyətdə maarifçilik hərəkatının gücləndirilməsi ideyasını irəli sürür.

(davamı var)